

УДК 376-054.57:94(477.43/44 «18.3/4»

DOI: <https://doi.org/10.35774/gsip2024.02.176>

Катерина БІНИЦЬКА

м. Хмельницький, Україна

м. Бельсько-Бяла, Республіка Польща

ORCID 0000-0002-2111-5275

Юрій ЩЕРБЯК

доктор педагогічних наук,

професор кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності

Західноукраїнського національного університету

ORCID ID 0000-0002-5870-4188

(Тернопіль, Україна)

cherbiak@ukr.net

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ШКІЛ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто процес становлення та розвитку системи освіти національних меншин (польські та німецькі школи, єврейські громади) на території Подільської губернії у другій половині ХІХ століття. Зазначено, що Поділля, яке у цей період було регіоном, де проживали різноманітні етнічні групи — поляки, євреї, німці, — стає полем для боротьби громад за збереження своєї ідентичності, мови та культури в умовах обмежень.

Узагальнено, що основними чинниками, які визначали становлення та розвиток освіти національних меншин, стали російська імперська освітня політика та здатність громад адаптуватися до обмежень. Так, з одного боку освітня політика імперії мала на меті зміцнення контролю через обмеження національних мов і культур, що сприяло асиміляції. З іншого національні меншини, попри тиск, активно використовували свої ресурси для підтримки шкіл, які ставали осередками збереження культури.

У діяльності польських шкіл в цей період використовували програми, що включали вивчення польської мови і культури. Однак, після повстань 1830 і 1863 років російський уряд обмежив їх діяльність, поступово переводячи на викладання російською мовою. Проте польська шляхта фінансово підтримувала приватні заклади, де зберігалася польська мова.

Єврейські громади на Поділлі мали традиційні школи (хедери й єшиви) з релігійним змістом освіти, проте імперські реформи стимулювали створення казенних шкіл із частковим викладанням російською. Це дозволяло здобувати сучасну освіту, зберігаючи національні особливості.

Характерною рисою німецьких шкіл, які функціонували в протестантських колоніях, був високий рівень організації освітнього процесу, зокрема завдяки лютеранським традиціям. Зазначено, що тогочасна влада вимагала переходу на російську мову, що спричиняло конфлікти, але колоністи зберігали національні риси освіти.

Узагальнено, що розвиток освіти національних меншин у Подільській губернії у другій половині XIX століття демонструє складну взаємодію між імперською політикою та місцевими ініціативами, де громади намагалися зберегти свою ідентичність.

Ключові слова: освіта національних меншин, школи, Подільська губернія, імперська політика, культура регіону.

Kateryna BINYTSKA

Khmelnytskyi, Ukraine

Belsko-Biała, Republic of Poland

ORCID 0000-0002-2111-5275

Shcherbiak IURII

Vice-Dean of the Faculty of Social Sciences and Humanities,
Professor of the Department of Information and Socio-Cultural Activity,
Doctor of Pedagogy, West Ukrainian National University
ORCID ID 0000-0002-5870-4188

(Ternopil, Ukraine)

cherbiak@ukr.net

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF MINORITY SCHOOLS IN THE PODILIA GOVERNORATE IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract: This article examines the formation and development of the education system for national minorities, including Polish and German schools and Jewish communities, within the Podilia Governorate during the second half of the 19th century. It notes that Podilia was home to diverse ethnic groups, including Poles, Jews, and Germans, making it a contested space where communities strived to preserve their identities, languages, and cultures amid increasing restrictions.

The study summarizes the key factors shaping minority education development as the Russian imperial education policy and the communities' resilience to adapt

to limitations. On one hand, imperial education policies aimed to consolidate control by restricting the use of minority languages and cultural education, thereby promoting assimilation. On the other hand, despite such pressures, minority communities mobilized their resources to maintain schools that served as hubs for cultural preservation.

During this period, Polish schools incorporated programs that included the study of Polish language and culture. However, after the uprisings of 1830 and 1863, the Russian government curtailed their activities, gradually shifting instruction to the Russian language. Nonetheless, the Polish nobility continued to provide financial support to private institutions where Polish language instruction was retained.

Jewish communities in Podilia maintained traditional religious schools, such as cheders and yeshivas, yet imperial reforms encouraged the establishment of state-funded schools where Russian was partially used as the language of instruction. These changes allowed Jewish students to receive modern education while preserving essential cultural elements.

A defining characteristic of German schools in Protestant colonies was the high level of organizational quality in their educational processes, supported by Lutheran traditions. Although authorities pressured these schools to adopt Russian as the medium of instruction—leading to conflicts with the colonial population—the German colonists strove to preserve national characteristics within their educational systems.

Overall, the development of minority education in the Podilia Governorate during the second half of the 19th century illustrates a complex interplay between imperial policies and local initiatives, wherein communities sought to preserve their identities.

Keywords: national minority education, schools, Podilia Governorate, imperial policy, regional culture.

Постановка проблеми. Система освіти національних меншин у Подільській губернії у другій половині XIX століття була важливим елементом суспільно-політичного та культурного життя регіону. На перехресті багатьох культур і націй, Поділля стало місцем проживання різноманітних етнічних груп, серед яких поляки, євреї, німці та інші меншини відігравали значну роль. Розвиток шкільної освіти для цих груп є важливою частиною їхньої боротьби за збереження ідентичності, культури та мови в умовах дедалі жорсткішої політики централізації та русифікації, яку проводила Російська імперія.

У контексті цього дослідження, важливо звернути увагу на два ключові фактори, що впливали на формування освітніх систем національних меншин у Подільській губернії. Першим є загальна освітня політика Російської імперії, спрямована на зміцнення контролю над різними народами, що входили до складу імперії, через уніфікацію освітніх програм, обмеження національних мов і контроль над вчительським складом. Урядова політика часто мала на меті асиміляцію меншостей через освіту, зокрема шляхом заміни національних шкіл на державні установи, де викладання велося російською мовою.

Другий важливий аспект стосується внутрішньої організації національних громад та їхньої здатності адаптуватися до змінюваних умов. Незважаючи на політичний тиск і законодавчі обмеження, представники національних меншин знаходили можливості для розвитку власної освітньої інфраструктури. Школи не лише забезпечували базову освіту, а й виконували роль культурних центрів, де національні традиції та цінності передавалися наступним поколінням. Так, наприклад, польські школи зберігали традиційні освітні програми, засновані на польській мові та культурі, єврейські заклади поєднували релігійне та світське навчання, а німецькі колонії активно підтримували власні освітні ініціативи.

У другій половині XIX століття розвиток національних шкіл відбувався в умовах зміцнення імперської влади та посилення русифікації. Політика російського уряду, спрямована на уніфікацію освіти, поступово обмежувала права національних громад на використання рідної мови та збереження власних культурних цінностей у шкільному навчанні. Проте національні меншини продовжували активно відстоювати свої інтереси у сфері освіти, використовуючи як офіційні, так і приватні шляхи для збереження власної ідентичності [Лазарович, М. В., & Лазарович, Н. А., 2019, с. 68].

Таким чином, освітня діяльність національних меншин у Подільській губернії є складним і багатоаспектним явищем, яке демонструє взаємодію імперської влади, місцевих ініціатив і культурних особливостей регіону.

Дослідження цього питання дозволяє глибше зрозуміти історичні процеси, які відбувалися у сфері освіти національних меншин у другій половині XIX століття, і дає змогу оцінити їхній вплив на сучасний розвиток міжетнічних і міжкультурних відносин [Державний архів Хмельницької області: Фонд 67: Документи про освітню систему Подільської губернії, звіти про діяльність шкіл для національних меншин. Ф.67 – Оп.1 – Спр.112 – Арк. 15].

Мета статті: проаналізувати процес становлення та розвитку системи освіти національних меншин (на прикладі діяльності польських та німецьких шкіл та єврейських громад) на території Подільської губернії у другій половині XIX століття.

Виклад основного матеріалу.

1. Політика Російської імперії щодо національних меншин

Освітня політика Російської імперії у XIX столітті була важливим інструментом державного контролю над багатонаціональними регіонами, такими як Подільська губернія. Реформи 60-х років XIX століття, зокрема шкільна реформа 1864 року, спрямовані на модернізацію освітньої системи, торкнулися й національних меншин. Хоча імперська влада спочатку підтримувала розвиток шкіл для національних меншин, згодом політика русифікації поступово обмежила права цих шкіл. [Поліщук, Ю. М. 2012, с. 198].

Згідно зі шкільним статутом 1803 року, затвердженим Положенням Міністерства народної освіти 1835 року, система шкіл у губерніях включала церковнопарафіяльні школи, повітові училища, гімназії та інші навчальні заклади. Ця система була розроблена так, щоб інтегрувати всі етнічні групи у

загальноімперський освітній простір, однак урядова увага до національних меншин була мінімальною, а з часом школи національних меншин опинилися під жорстким контролем з боку місцевої адміністрації [Поліщук, Ю. М. 2012, с. 257].

2. Польські школи

Польська громада була однією з найбільших етнічних груп у Подільській губернії. Після поразки польських повстань 1830-1831 та 1863 років, царський уряд запровадив обмеження на польську мову і культуру, що особливо позначилося на школах. До цих подій польські школи функціонували відносно вільно, дозволяючи викладати рідною мовою та включати польську історію й культуру у навчальні програми [Koszolap, A. F., 2011, с. 86].

Проте після поразки повстань, ці права були суттєво обмежені. Влада розглядала польське шкільництво як потенційне джерело поширення національних ідей, що загрожували стабільності імперії. Польські школи поступово переходили на викладання російською мовою, що стало частиною політики русифікації. Незважаючи на це, польські громадські організації, особливо шляхетські родини, підтримували приватні навчальні заклади, які намагалися зберегти польську мову й культуру [Халюк, Л. М., 2021, с. 254].

3. Єврейська освіта

Євреї становили значну частину населення Подільської губернії, особливо в містах і містечках. Їхні освітні установи мали глибокі релігійні корені й були тісно пов'язані з традиціями єврейської громади. Хедери й єшиви були основними типами шкіл, які існували в єврейських громадах. У цих школах в основному вивчалися Тора, Талмуд та інші релігійні тексти [Зеленська, Л. Д., 2023, с. 405].

З початком освітніх реформ у середині XIX століття, уряд Російської імперії намагався інтегрувати євреїв у загальноімперську освітню систему. Влада заохочувала створення державних єврейських шкіл, де б навчання велося частково російською мовою, а програма була світською. Однак ці реформи зустріли опір з боку традиційних єврейських громад, які побоювалися втратити культурну і релігійну ідентичність.

Попри це, до кінця XIX століття єврейські школи почали адаптуватися до нових умов. Виникли так звані «казенні» єврейські школи, де навчання відбувалося як на російській, так і на івриті чи їдиші. Такі школи дозволяли єврейським дітям отримати сучасну освіту, зберігаючи при цьому свою релігійну ідентичність [Центральний державний історичний архів України (Київ): Фонд 1854: Архівні матеріали про розвиток шкіл національних меншин, зокрема польських і єврейських навчальних закладів. Ф.1854— Оп.1 — Спр. — 169 — Арк, арк.. 7].

4. Німецькі школи

Німецькі колонії на Поділлі мали свої освітні традиції, які вирізнялися високим рівнем організації та якості навчання. Освіта в німецьких колоніях здебільшого була зосереджена на початкових школах, які мали релігійний

ухил. Переважно це були протестантські школи, що зберігали лютеранські традиції.

Німецькі школи, як і школи інших національних меншин, піддавалися тиску з боку російської адміністрації. Політика русифікації вимагала від німецьких шкіл переходу на викладання російською мовою, що часто призводило до конфліктів між колоністами та місцевою владою. Проте багато німецьких колоній зуміли зберегти свої школи як центри збереження національної культури й ідентичності

5. Вплив реформ 60-х років XIX століття на школи національних меншин

Реформи другої половини XIX століття, зокрема після скасування кріпацтва у 1861 році, змінили соціальну структуру імперії та відобразилися на розвитку освіти. Відкриття нових типів шкіл, таких як земські та міські училища, збільшило доступ до освіти для більшої кількості населення, включаючи національні меншини. Однак, для шкіл національних меншин ці реформи мали обмежений позитивний вплив, оскільки уряд продовжував тиснути на них, примушуючи до русифікації [Поліщук, Ю. М., 2012., с. 257].

Політика, спрямована на інтеграцію національних меншин у загальноімперський освітній простір, мала подвійний характер. З одного боку, вона відкривала доступ до нових освітніх можливостей, з іншого боку – обмежувала культурні права меншин, примушуючи до вивчення російської мови та історії Російської імперії, що сприяло поступовій асиміляції етнічних груп.

Висновки

Дослідження становлення та розвитку шкіл національних меншин у Подільській губернії в другій половині XIX століття дозволяє зробити кілька важливих висновків. По-перше, освітня політика Російської імперії у цей період була спрямована на уніфікацію навчальних процесів та інтеграцію різноманітних етнічних і релігійних громад у загальну державну систему освіти. Однак, попри централізований характер імперської освітньої системи, школи національних меншин, зокрема польські, єврейські, німецькі та інші, відігравали ключову роль у збереженні культурної ідентичності та мовного різноманіття регіону.

Другим важливим аспектом є те, що розвиток шкіл для національних меншин у Подільській губернії мав низку унікальних особливостей. Поєднання місцевих ініціатив та імперської освітньої політики дозволило створити інфраструктуру, яка відповідала освітнім потребам різних громад. Польські школи зберігали свої культурні традиції та мову навчання, єврейські заклади часто поєднували релігійне та світське навчання, а німецькі колонії підтримували власні школи завдяки активній участі громад.

Третім важливим висновком є поступова трансформація системи освіти для національних меншин під впливом імперської асиміляційної політики. Відкриття нових освітніх закладів та підтримка навчання на рідній мові спочатку сприяли збереженню ідентичності національних меншин, однак

у другій половині XIX століття уряд посилював тиск на навчальні заклади, що призвело до обмеження використання національних мов у навчанні та поступової русифікації освітнього процесу.

Четвертий аспект полягає в тому, що національні меншини продовжували знаходити можливості для розвитку освіти, попри обмеження з боку влади. Приватні ініціативи, релігійні організації та місцеві громади відігравали значну роль у фінансуванні та підтримці шкіл. Це свідчить про значущість освіти в контексті збереження національної самобутності та культурного спадку.

Загалом, становлення та розвиток шкіл національних меншин у Подільській губернії у другій половині XIX століття демонструє складну взаємодію між імперською освітньою політикою, місцевими ініціативами та культурними особливостями регіону. Освіта національних меншин відігравала важливу роль у формуванні ідентичності цих громад, водночас відображаючи політичні та соціальні виклики епохи.

Література

1. Державний архів Хмельницької області: Фонд 67: Документи про освітню систему Подільської губернії, звіти про діяльність шкіл для національних меншин. Ф.67 – Оп.1 – Спр.112 – Арк. 15
2. Державний архів Хмельницької області: Фонд 107: Статистичні дані та звіти про діяльність гімназій і церковнопарафіяльних шкіл. Ф.107 – Оп.1 – Спр. – 1 – Арк. 20.
3. Енциклопедія історії України: Україна—Українці. (2018). УКРАЇНА, ДЕРЖАВА: ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ. НАН України. Інститут історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=1.14>
4. Зеленська, Л. Д. (2023). Освіта єврейського населення України в другій половині XIX століття. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки, (209), 403-407. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-403-407>
5. Koszolar, A. F. (2011). Розвиток польської освіти на території Поділля в XIX - початку XX століття. *Kultura i Wychowanie*, 2, 84-93. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kultura_i_Wychowanie/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2-s84-93/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2-s84-93.pdf
6. Лазарович, М. В., & Лазарович, Н. А. (2019). Національні меншини України наприкінці XIX – на початку XX ст.: освітній контекст. У *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи: зб. матеріалів конференції* (Т. 1, с. 67-69). Вінниця: ТОВ «ТВОРИ». URL: [file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/6506-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-13068-1-10-20190512%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/6506-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-13068-1-10-20190512%20(2).pdf)
7. Поліщук, Ю. М. (2012). Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.

URL:https://shron1.chtyvo.org.ua/Polischuk_Yurii/Natsionalni_menshyny_Pravoberezhzhia_Ukrainy_u_konteksti_etnichnoi_polityky_Rosiiskoi_imperii_kinets.pdf

8. Центральний державний історичний архів України (Київ): Фонд 543: Документи, що стосуються діяльності освітніх округів на території Подільської губернії. Ф.543– Оп.1 – Спр. – 12 – Арк. 5.
9. Центральний державний історичний архів України (Київ): Фонд 1854: Архівні матеріали про розвиток шкіл національних меншин, зокрема польських і єврейських навчальних закладів. Ф.1854– Оп.1 – Спр. – 169 – Арк. 12
10. Халюк, Л. М. (2021). Польська меншина в Україні: історія та сьогодення. У Мова і культура (Вип. 23, Т. I, с. 253-259). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. URL: <https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/203-vipusk-izmenen-190122.pdf#page=253>

References

1. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoï oblasti. (n.d.). Fond 67: Dokumenty pro osvıtniu systemu Podilskoï hubernii, zvity pro diial'nist' shkil dlia natsional'nykh menshyn. F.67 – Op.1 – Spr.112 – Ark. 15.
2. Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoï oblasti. (n.d.). Fond 107: Statystychni dany i zvity pro diial'nist' himnazii i tserkovnoparafiial'nykh shkil. F.107 – Op.1 – Spr. – 1 – Ark. 20.
3. Entsiklopediia istoriï Ukrainy: Ukraina—Ukrainci. (2018). UKRAÏNA, DERZHAVA: ETNICHNI SPIL'NOTY UKRAÏNY [Elektronnyi resurs]. NAN Ukrainy. Instytut istoriï Ukrainy. <http://www.history.org.ua/?termin=1.14>
4. Zelenska, L. D. (2023). Osvita yevreiskoho naselennia Ukrainy v druhiï polovyni KhIX stolittia. Naukovi zapysky. Seriia: Pedahohichni nauky, (209), 403-407. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-403-407>
5. Koszolaп, A. F. (2011). Rozvytok pol'skoi osvity na terytorii Podillia v KhIX - pochatku KhH stolittia. Kultura i Wychowanie, 2, 84-93. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Kultura_i_Wychowanie/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2-s84-93/Kultura_i_Wychowanie-r2011-t2-s84-93.pdf
6. Lazarovych, M. V., & Lazarovych, N. A. (2019). Natsional'ni menshyny Ukrainy napriikintsi KhIX – na pochatku KhH st.: osvıtnii kontekst. U Nauka, osvita, suspil'stvo: realii, vyklyky, perspektyvy: zb. materialiv konferentsii (T. 1, s. 67-69). Vinnytsia: TOV «TVORY». [PDF-fail].
7. Poliřuk, Yu. M. (2012). Natsional'ni menshyny Pravoberezhzhia Ukrainy u konteksti etnichnoi polityky Rossiiskoi imperii (kinets XVIII – pochatok KhH st.). Kyiv: IPIEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2012. – 432 s. https://shron1.chtyvo.org.ua/Polischuk_Yurii/Natsionalni_menshyny_Pravoberezhzhia_Ukrainy_u_konteksti_etnichnoi_polityky_Rosiiskoi_imperii_kinets.pdf

8. Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv). (n.d.). Fond 543: Dokumenty, shcho stosuyut' diial'nist' osvítnyi okrugiv na terytorii Podilskoï hubernii. F.543– Op.1 – Spr. – 12 – Ark. 5.
9. Tsentral'nyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv). (n.d.). Fond 1854: Arkhivni materialy pro rozvytok shkil natsional'nykh menshyn, zokrema pol's'kykh i yevreiskykh navchal'nykh zakladiv. F.1854– Op.1 – Spr. – 169 – Ark. 12.
10. Khalyuk, L. M. (2021). Pol's'ka menshyna v Ukraini: istoriia ta siogodennia. U *Mova i kultura* (Vyp. 23, T. I, s. 253-259). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. <https://burago.com.ua/wp-content/uploads/2022/01/203-vipusk-izmenen-190122.pdf#page=253>